बृहस्पतिराङ्गिरसः। ज्ञानम्। त्रिष्टुप्, ९ जगती

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः॥ १०.०७१.०१

बृहस्पते- मेधाधिदैवत। नामधेयं दधानाः- तत्त्वेषु पदार्थेषु वा नामानि धरन्तः। प्रथमम्- प्रथमाम्। वाचोअग्रम्- आदिमां वाचम्। तत्त्वानां प्रथमानुभवेन प्रयुक्तां वाचमिति भावः। यत्- यदा। प्रैरत- प्रेरितवन्तः। यत्। एषाम्- एतेषां तत्त्वानामधारकाणाम्। श्रेष्ठम्- उत्तमम्। अरिप्रम्- अदोषं ज्ञानम्। आसीत्। यत्। गुहा निहितम्- हृदि निहितमासीत्। तत्। प्रेणा- प्रेम्णा। आविः- आविष्कृतं भवति ॥१॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥ १०.०७१.०२

सक्तुमिव तितउना- धान्यविशेषं शूर्पेणेवेति सायणः। सक्तुं सतुषं परिपवनेन चालनकेनेत्युद्गीथः। पुनन्तः- पावयन्तः। यत्र। धीराः- धारणाकुशलाः। मनसा- चित्तेन। वाचम्। अक्रत- अकुर्वन्। अत्र। सखायः- सुहृदः। सख्यानि- मैत्रीम्। जानते- जानन्ति। एषाम्- एतेषाम्। वाचि। भद्रा- शोभना। लक्ष्मीः- मङ्गळाधिदेवता। अधि निहिता ॥२॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते॥ १०.०७१.०३

वाचः। पदवीयम्- पदवीम्। यज्ञेन- उपासनया। आयन्- प्राप्तवन्तः। ताम्- वाचम्। ऋषिषु- क्रान्तदर्शिषु। प्रविष्टाम्- आविष्टां निहिताम्। अन्वविन्दन्- लेभिरे। ताम्। आभृत्य- आहृत्य। पुरुत्रा- बहुषु देशेषु। व्यदधुः। ताम्- वाचम्। सप्त रेभाः- सप्त छन्दांसि। अभि सं नवन्ते- अभितः सङ्गच्छन्ति ॥३॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।

Dr. Rangani

उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥ १०.०७१.०४

उत- अपि च। त्वः- एकः। पश्यन्- आलोकयन्नपि। वाचम्। न ददर्श- नापश्यत्। उत- अपि च। त्वः- अन्यः। एनाम्- एतां वाचम्। शृण्वन्नपि न शृणोति। उतो - अपि च। त्वस्मै- एकस्मै। सुवासाः- सुमण्डिता। उशती- कामयमाना। जाया- भार्या। पत्ये- भर्त्रे। इव। तन्वम्- स्वकीयं रूपम्। वि सस्रे- विविधं गमयति। स्त्री यथा स्वप्रियाय स्वमनोभावं प्रकाशयंस्तथाऽप्रकाशयन्नास्ते तथा वागपि नानागतिर्भवतीति भावः। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति यथा ब्रह्मोच्यते तलवकारे तथैव वागप्यत्रोच्यते। वाचो रहस्यमुत्पत्तिः चैतन्यात् स्फूर्तिः प्रयोगादयश्च ज्ञाता इव चाज्ञाता इव च भवन्ति ॥४॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्॥ १०.०७१.०५

उत- अपि च। त्वम्- एकम्। वागर्थसम्पन्नम्। सख्ये- विदुषां मैत्र्याम्। स्थिरपीतम्- दृढतररसानुभवयुक्तम्। आहुः- वदन्ति। अपि- अपि च। वाजिनेषु- वागीशनकार्येषु। एनम्- एतं अर्थम्। न हिन्वन्ति- विद्वांसो न त्यजन्ति। यः। अफलाम्- अर्थवियुक्ताम्। अपुष्पाम्- रसवियुक्ताम्। वाचम्। शुश्रुवान्- श्रुतवान्। एषः- सोऽयम्। अधेन्वा- अदोग्ध्र्या। मायया- केवलडम्भसहितया याथार्थ्येन प्रयोजनरहितया वाचा। चरति। अयमेव विकल्प इति कथ्यते योगशास्त्रे ॥५॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्॥ १०.०७१.०६

सचिविदम्- जीवात्मज्ञम्। सचिशब्दः सखिवाची। अत्र सखा जीव एव। सखायम्- मित्रभूतं परमात्मानम्। सयुजा सखायावित्यादिश्रुतेरनयोः सख्यं प्रसिद्धम्। यः। तित्याज- त्यक्तवान्। तस्य। वाच्यपि- शास्त्रपाठज्ञानेनापि। भागः- सौभाग्यम्। नास्ति- किमपि न भवति। यत्। ईम्-

Dr. Rangaji

अयम्। शृणोति। अलकम्- अलीकं व्यर्थमेव। शृणोति। सः। सुकृतस्य पन्थाम्- शोभनमार्गम्। न प्रवेद- न प्रकर्षेण जानाति ॥६॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे॥ १०.०७१.०७

वाग्विदः। अक्षण्वन्तः- सूक्ष्मदृष्टिमन्तः। कर्णवन्तः- श्रुतवन्तः। सखायः- सहृदयाः। मनोजवेषु- चित्तगम्येषु तत्त्वेषु। असमाः- असदृशाः। बभूवुः- अभवन्। तेषामपि तारतम्यमुच्यते। एषु एके। आदघ्नासः- आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इव भवन्ति। मध्यमप्रज्ञाः। उपकक्षासः- अन्ये कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव अल्पप्रज्ञा भवन्ति। त्वे- अन्ये केचित्। स्नात्वा ह्रदा इव- स्नानयोग्योदकवन्तो ह्रदा इव महाप्रज्ञाः। ददृश्रे- दृश्यन्ते ॥७॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे॥ १०.०७१.०८

हृदा- हृदयेन। तष्टेषु- तनूकृतासु। मनसः- चित्तस्य। जवेषु- गतिषु। यत्- यत्र। ब्राह्मणाः- विद्वांसः। सखायः- सहृदयाः। संयजन्ते- उपासते। अत्र। वेद्याभिः- विद्याभिः। त्वम्- एकमविद्यावन्तं पुरुषम्। वि जहुः- विद्वांसस्त्यजन्ति। त्वे- ते। ओहब्रह्माणः- ऊह्यमानब्रह्मयुक्ताः। वि चरन्ति ॥८॥

इमे ये नार्वाङ्न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः॥ १०.०७१.०९

ये। इमे- एते। अर्वाक्- इहापि। परः- अमुत्रापि। न चरन्ति। न ब्राह्मणासः- न विद्वांसः। न सुतेकरासः- न रसनिष्पादकाः। ते। एते- इमे। अप्रजज्ञयः- अविजानन्तः। वाचम्। अभिपद्य- प्राप्यापि। पापया- पापभावनया। सिरीः- नाडीर्धमनीर्वा ताः प्रति। सरणात् सिरा नाडी धमनिर्वा। सिरैव सिरी छान्दसे। तन्त्रम्। तन्वते- कुर्वते। अमार्गेण नाडीशोधनाय यतमाना निष्फला भवन्तीति भावः ॥९॥

Dr. Rangani

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः।

किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय॥ १०.०७१.१०

सर्वे सखायः। आगतेन- आगतया। सभासाहेन- सभां सोढुं शक्नुवत्या। सख्या- सखिभूतया। यशसा- कीर्त्या। नन्दन्ति- तुष्यन्ति। अयं विद्वान्। किल्बिषस्पृत्- दोषबाधकः। पितुषणिः- अन्नसम्भक्ता। हितः। एषाम्- एतेषाम्। वाजिनाय- वागीशनाय। अरम्- पर्याप्तः। भवति ॥१० ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः॥ १०.०७१.११

त्वः- एकः। पपुष्वान्- पोषकः। ऋचाम्। पोषम्- पोषणम्। आस्ते- उपास्ते। त्वः- अन्य एकः। शक्वरीषु- मन्त्रेषु। गायत्रम्- गायत्रं साम। गायति। त्वः- अन्य एकः। ब्रह्मा- मेधावी। जातविद्याम्। वदति- ब्रूते। त्वः- इतरः। यज्ञस्य मात्राम्- यज्ञशरीरम्। वि मिमीते- विशेषेण मानं करोति। सर्वं वाचैवेति ज्ञातव्यम् ॥११ ॥

Dr. Rangaji